

Г.Т. Ковпаненко, М.О. Ричков

КУРГАНИ ДОБИ БРОНЗИ НА ПІВДНІ КИЇВЩИНИ

У статті публікуються нові матеріали доби бронзи з курганів півдня Київщини, досліджених авторами у 80-ті роки ХХ ст.

Кургани сучасної південної Київщини досліджувалися переважно в дореволюційні часи¹. Згодом тривалий час розкопки майже не проводилися. Більш-менш активні дослідження курганів тут розпочалися у 1970-х роках у зв'язку з різними новобудівними та меліоративними роботами. У 1980-х роках тут споруджувалася траса газопроводу Уренгой—Ужгород. На одній з ділянок цього будівництва і були досліджені кургани різних епох. Більша їх частина (9) належала до епохи бронзи: 4 кургани біля с. Журавлиха Ставищенського р-ну, 3 — біля с. Лісовичі Таращанського р-ну, 2 — біля с. Іванівка Богуславського р-ну (рис. 1). Шість курганів були споруджені над похованнями ямної культури (Журавлиха, к. 1, 2, 3; Іванівка, к. 2, 6); у трьох зруйнованих курганах (Лісовичі, к. 2, 3, 4) основні поховання не встановлені.

У даних про розкопки всі глибини наведено від найвищої точки кургану, який є його центром. Визначення статі і віку похованих проведені С.І. Круц.

Курганна група біля с. Журавлиха

Група розміщувалася на правому березі р. Цицилія за 2,5 км на північний захід від с. Журавлиха ліворуч від дороги і з цього села на с. Ясенівка. У групі п'ять курганів, з яких чотири інтенсивно розорені. Саме ці останні і були досліджені, а п'ятий, найвищий у групі, який оранка зачепила лише частково, не було досліджено, оскільки на ньому знаходиться геологічна вежа.

Курган № 1. Знаходився у південно-західній частині групи за 300 м від асфальтової дороги із с. Ясенівка на с. Журавлиха (рис. 1). Його південна частина була знесена будівниками газопроводу. Висота кургану 0,95 м, діаметр — близько 30 м. Насип складався із чорнозему без жодних помітних включень. Товщина шару похованого чорнозему близько 0,4 м. Давня поверхня простежена лише в центрі кургану.

У кургані виявлено чотири поховання доби бронзи. Одне з них, ямне поховання № 3, було основним у кургані. Крім поховань у північно-західній частині кургану виявлено залишки силосної ями ХХ ст. (рис. 2, 1).

Поховання № 1 (доби бронзи). Розміщувалося за 6,5 м на південний захід від центру на глибині 0,75 м. Кістяк жінки похилого віку лежав на правому боці із зігнутими в колінах ногами, головою на південний схід. П'яти притиснуті до тазу. Ліва рука зігнута в лікті під гострим кутом і спрямована до правого плеча, кисть її не збереглася. Кістки правої руки майже не збереглися. Праве плече розміщувалося вище від лівого, що може свідчити про відповідний ухил дна ями. Можливо, померлу було поховано в ямі з підбоєм (рис. 2, б).

Поховання № 2 (доби бронзи). Знаходилося за 8,5 м на південь — південний схід від центру. На глибині 0,92 м було виявлено залишки кістяка дитини 3—

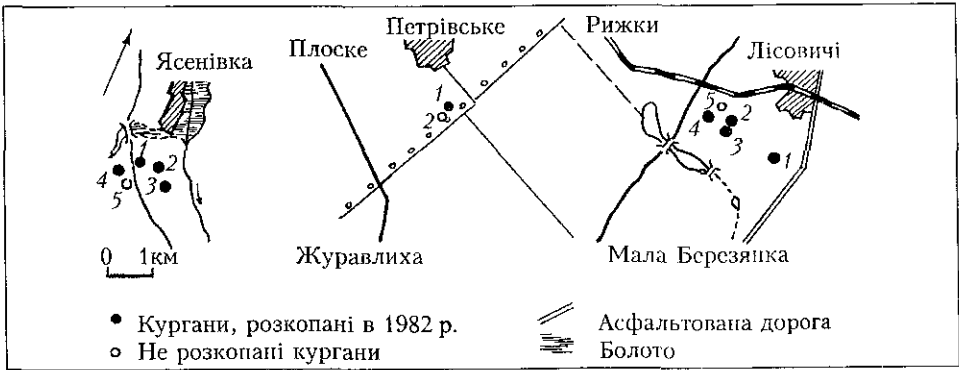

Рис. 1. Загальний план розміщення курганів у Ставищенському й Таращанському районах Київської області

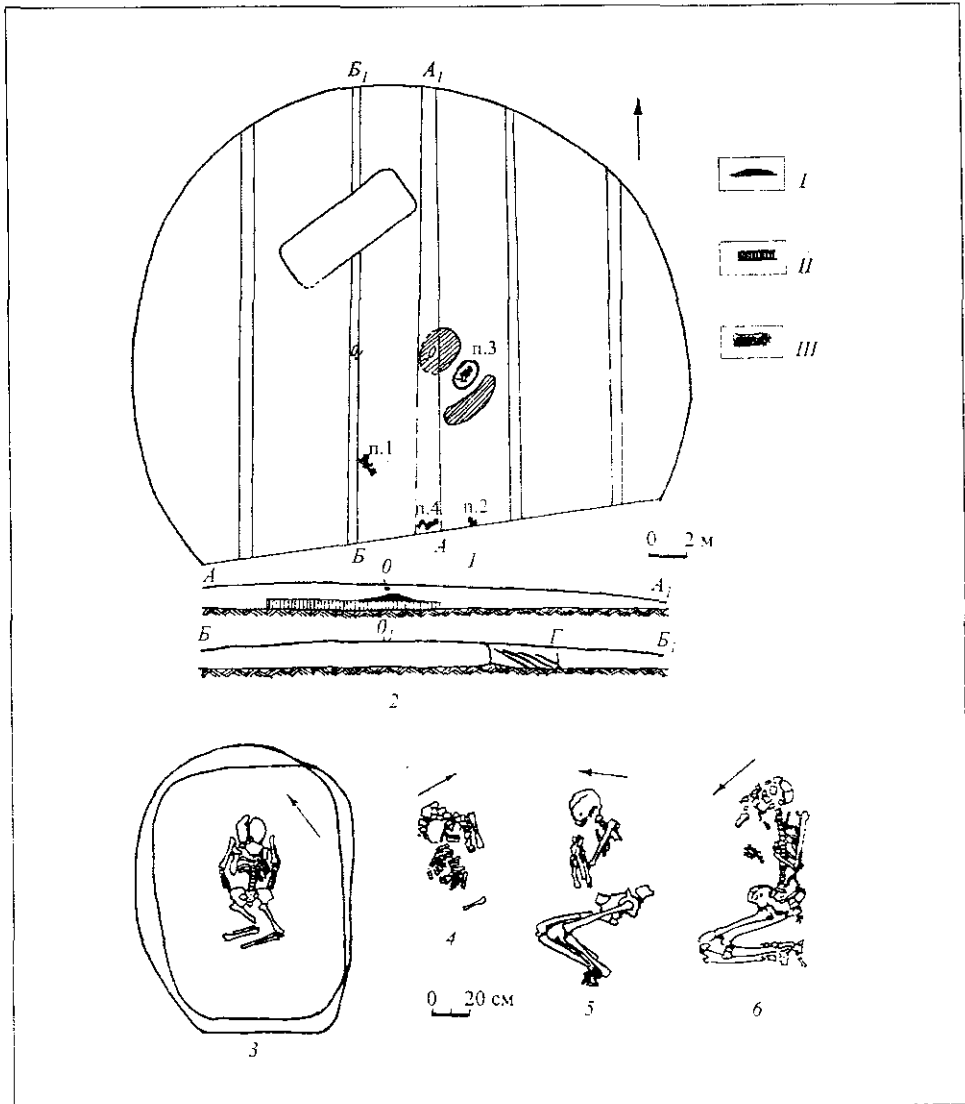

Рис. 2. Матеріали з кургану № 1 біля с. Журавлиха: 1 — загальний план кургану; 2 — профілі центральної брівки; 3 — поховання № 3; 4 — поховання № 2; 5 — поховання № 5; 6 — поховання № 1; I — материковий викид з могильної ями; II — шар похованого чорнозему; III — рівень материкового ґрунту; Г — дерево

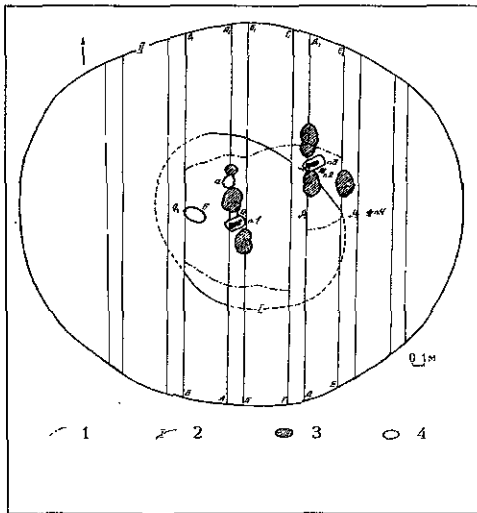

Рис. 3. Загальний план кургану № 2 біля с. Журавлиха: 1 — межа підрізки материка; 2 — контур 1-го і 2-го насипів; 3 — викид; 4 — яма

5 років, який лежав на лівому боці, головою на північний захід. Права рука зігнута в лікті, кисть її перед обличчям, ліва збереглася лише до ліктя. Кістки ніг зруйновані будівництвом газопроводу, за залишками ніг можна вважати, що вони були зігнуті в колінах.

Перед обличчям дитини лежала частина хребта тварини, вівці чи кози (рис. 2, 4).

Поховання № 3 (ямне, основне).

Знаходилося за 1,7 м на південний схід від центру. З південного сходу й

північного заходу від могили на рівні давньої поверхні простежувався викид жовтої глини. Максимальна товщина викиду 0,4 м. Слідів переkritтя не виявлено. Яма у плані прямокутної форми з сильно заокругленими кутами. Орієнтовано її з північного сходу на південний захід. До дна яма звужувалася. Її розмір по верхньому краю $1,55 \times 1,15$, біля дна $1,35 \times 0,98$ м. Глибина від верхнього краю 0,85 м.

Кістяк дитини 3—5 років лежав на спині, із зігнутими колінами вправо ногами, головою на північний схід, руки вздовж тулуба. На кістках сліди червоної фарби. На дні подекуди простежувалися сліди коричневого тліну (рис. 2, 3).

Поховання № 4 (доба бронзи). Виявлено за 8,2 м на південь від центру на глибині 1,2 м (1 м від сучасної поверхні). Кістяк дорослої людини віком 25—35 років лежав на правому боці, головою на схід — північний схід. Ноги зігнуті в колінах під прямим кутом до тулуба. Руки зігнуті в ліктях, кисті перед обличчям.

На дні простежувався інтенсивний коричневий тлін (шар ґрунту завтовшки 1,5 см, коричневого кольору). Під кістками ступнів знайдено фрагменти деревини чорного кольору (рис. 2, 5).

Курган № 2. Розташований за 250 м на схід від кургану № 1 (рис. 1). Його висота 1,8 м, діаметр 40 м. Давня поверхня простежувалася лише в центрі на площині 15×14 м, що дещо менше розмірів першого насипу (рис. 3). По краях цієї площі чорнозем було зрізано разом з материковим ґрунтом. Глибина виїмки близько 1,1 м, ширина не менше 7—8 м.

Курган було споруджено у два прийоми. Перший насип, над похованням № 1 ямної культури, у плані мав форму овалу, видовженого з північного заходу на південний схід. Його діаметр $15,5 \times 19$ м (рис. 3), висота, можливо, не набагато перевищувала сучасну. Схили насипу досить пологі. Центр насипу складено з жовтого материкового ґрунту з домішкою чорнозему, а по краях — чистий чорнозем. У східній частині кургану в профілі видно горизонтальні й похилі прошарки, які відображують послідовність етапів спорудження насипу (рис. 4).

Після спорудження першого насипу на південному сході поруч з ним з рівня давнього горизонту було здійснено поховання № 3 і добудовано другий насип із чорнозему, діаметр досипки близько 25 м. Слід зазначити, що під похованням № 3 давній чорнозем зрізано не було, він тут виступає за межі першого насипу сегментом 3×9 м.

У кургані було виявлено чотири поховання ямної культури, а також дві пусті ями того ж часу. За 10 м на північний схід від центру кургану на глибині 0,1 м знайдено кам'яну сокиру човноподібної форми з чорного каменю. Розмір сокири $9,5 \times 5,3$ см, обушка — $3,1 \times 2,7$ см, довжина леза 4,5 см. У центрі сокира мала просвердлений отвір діаметром 2,4 см. На стінці отвору помітна невеличка горизонтальна смужка від окисненої бронзи (рис. 5, 1). Сокира подібна до широко відомих із поховань катакомбної культури півдня України. Поховання, з яким можна було б пов'язати цю знахідку, у кургані не виявлено.

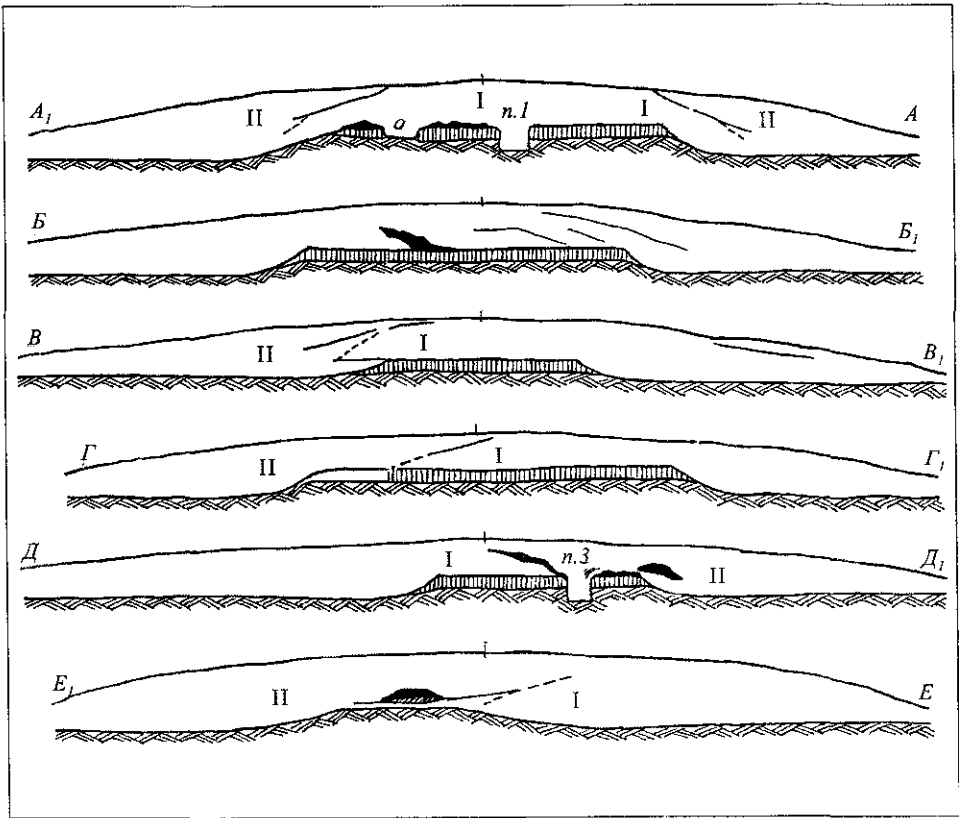

Рис. 4. Профілі кургану № 2 біля с. Журавлиха. Умовні позначення див. рис. 2

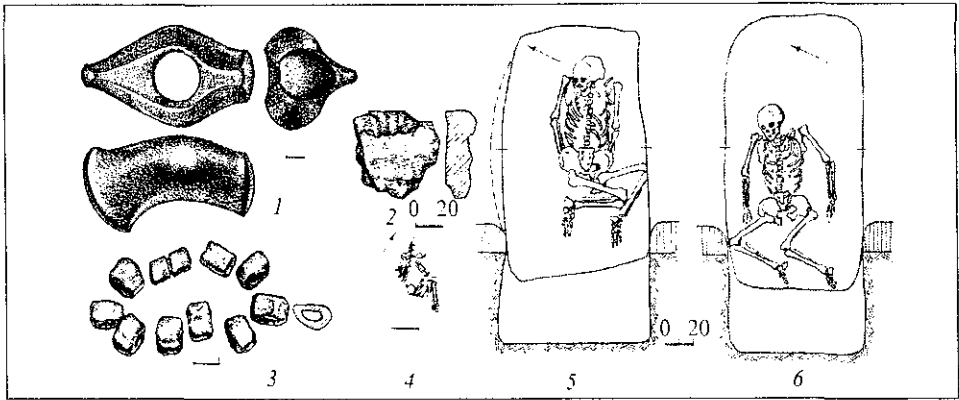

Рис. 5. Матеріали з кургану № 2 біля с. Журавлиха: 1 — кам'яна сокира з насипу; 2 — фрагмент кераміки з поховання № 1; 3 — кістяні намистини з поховання № 2; 4 — поховання № 2; 5 — план поховання № 1; 6 — план поховання № 3. Інші умовні позначення див. на рис. 2

Поховання № 1 (ямне, основне). Розташоване в центрі кургану. Черноземний викид з ями лежав на північ. материковий, завтовшки до 0,4 м, — на південь від поховання.

Могильну яму у вигляді неправильного прямокутника орієнтовано з північного сходу на південний захід. Довжина південної стінки 1,7, північної — 1,9 м. Остання дещо вигнута. Ширина ями в східній частині 0,9, у західній — 1,1 м. Глибина від краю 0,9 м. Яма була перекрита вздовж плахами завширшки 6—8 см, зверху яких був шар кори, очерету, можливо, тут були циновки.

На дні, ближче до південної стінки, лежав кістяк чоловіка 35—45 років, на спині, із зігнутими колінами вліво ногами, головою на північний схід. Руки вздовж тулуба, кисті під тазовими кістками. Череп лежав на правій скроні. На кістках, особливо на черепі, сліди малинової фарби. Під кістками — прошарок коричневого кольору (рис. 5, 5).

З похованням, очевидно, пов'язані дві ямки («а» і «б»), викопані з рівня давнього горизонту. Яма «а» — за 3 м на північ від поховання. Викид з неї зливався з чорноземним викидом з поховання № 1. Яма овальна, розміром 1,3 × 0,9 м, неглибока (не перетинає давній чорноземний шар). Яма «б» знаходилася за 1,8 м на захід від поховання № 1. Вона теж овальна, але більша за першу (2,0 × 1,5 м), теж викопана з рівня давньої поверхні і, як і яма «а», неглибока. Знахідок в ямах не було.

За 1,1 м на північний захід від ями «а», на рівні давнього горизонту, було знайдено фрагмент ліпної посудини з вертикальними насічками по вінцю і низьким пружком під ним. Глина щільна, на зламі чорна, без помітних домішок. Розмір черепка 3,0 × 2,9 × 0,9 см (рис. 5, 2).

Поховання №2 (ямне ?). Впущене в другий насип кургану на відстані 8,5 м на північний схід від центру на глибині 1,4 м (0,8 м від сучасної поверхні).

Кістяк дитини 2—3 років лежав у сильно зібганому стані на лівому боці, головою на північний захід. Руки зігнуті в ліктях, кисті їх перед обличчям. Під ребром — грудочка малинової фарби (рис. 5, 4). Біля шиї та поясу знайдено 11 намистин, вирізаних із трубчастої кістки. У розрізі вони мають форму неправильних овалів розміром (0,8—1,3) × (0,45—0,5) см. Довжина намистин різна: 0,9—1,0 см — 8 екз.; 1,0—1,2 см — 2 екз.; 2,1 см з перехватом посередині — 1 екз. (рис. 5, 3).

Поховання № 3 (ямне). Здійснене у підніжжі північно-східного схилу першого насипу на відстані 7,5 м від центру. Викид з ями лежав на давньому горизонті на північ і південний схід від ями, а також на схилі першого насипу. З цим похованням пов'язано досипання кургану.

Могильна яма прямокутної форми з заокругленими кутами, орієнтована з північного сходу на південний захід. Розмір ями 2,0 × 1,0 × 0,95 м. Її було перекрито плахами.

Кістяк чоловіка 30—40 років було розташовано у південно-західній частині ями. Північно-східна її частина (0,68 м від черепа до стінки) була вільною. Кістяк лежав на спині головою на північний схід. Ноги зігнуті колінами догори, схилилися праворуч, спираючись на північно-західну стінку могили. Руки вздовж тулуба. На черепі помітні сліди червоної фарби. Тонкий шар такої самої фарби простежено на дні під кістками. Особливо інтенсивним цей шар був біля ніг. На дні простежувався білуватий тлін, можливо від трав'яної підстилки. Волокна якої розташовані поперек ями. Під цим тліном простежувався коричневий тлін (рис. 5, 6).

Поховання № 4 (ямне?). У чорноземному шарі за 11,5 м на схід від центру на глибині 2,8 м (1,5 м від сучасної поверхні) було виявлено кістки дорослої людини дуже поганої збереженості зі слідами червоної фарби. Позу встановити не вдалося.

Курган № 3. Знаходиться у східній частині групи за 800 м від дороги на краю вододілу. Висота 2,05 м (1,5 м від рівня давнього горизонту), діаметр 48 м. Перший чорноземний насип було споруджено над похованням № 4 ямної культури. Діаметр його був не більше ніж 20 м, але контури насипу не читались у профілях. Лише в одному місці зафіксовано викид з поховання ямної культури № 2, який лежав на поверхні першого насипу. Чи був над цим похованням повний насип, чи локальне досипання, встановити не вдалося (рис. 6, 1, 2).

У кургані виявлено 7 поховань доби бронзи, серед них два (№ 2, 4) — ямної культури.

Поховання № 1 (доби бронзи). Знаходилося за 10,5 м на південь — південний захід від центру. Контури могильної ями простежені на рівні материка. Яма овальна, орієнтована зі сходу на захід. Її розмір 1,6 × 1,05 м, дно на глибині 1,6 м від сучасної поверхні.

Кістяк чоловіка (?) 25—30 років лежав на правому боці, головою на захід.

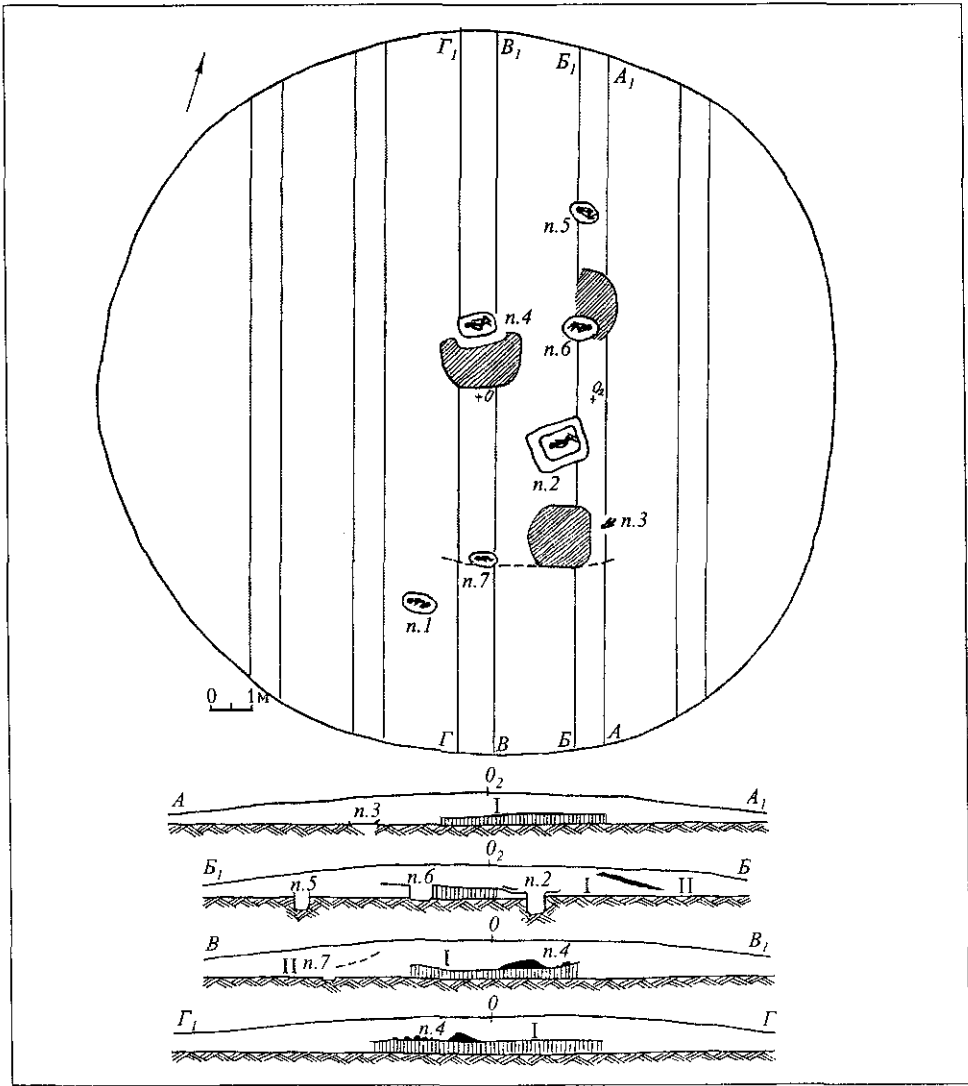

Рис. 6. План і профілі кургану № 3 біля с. Журавлиха. Умовні позначення див. рис. 2

Ноги зігнуті в колінах і підтягнуті до грудної клітки, особливо права. П'яти біля таза. Права рука випростана і лежить під кістками ніг, ліва зігнута в лікті, кисть перед обличчям (рис. 7, 5).

Поховання № 2 (ямне). Було впушене у південно-східну частину першого насипу на відстані 3,5 м від центру. Викид з поховання завтовшки до 0,2 м займав площу $3,0 \times 2,5$ м на схилі першого насипу на південь від могильної ями.

Вхідна яма мала форму прямокутника з заокругленими кутами. Розмір її $2,96 \times 2,3$ м. Дно на глибині 1,3 м від поверхні насипу, було трохи заглибленим у чорнозем.

На дні вхідної ями простежено сліди перекриття могили. Нижній шар являв собою залишки очерету, поверх якого було вкладено жердини. Частина жердин укладена вздовж ями, а частина — поперек. Діаметр жердин близько 5 см. Серед залишків перекриття виявлено шматочки деревних вуглинок, а також відщеп кременю розміром 5×4 см без слірів вторинної обробки.

Поховальна яма знаходилась у центрі вхідної. Вона теж була прямокутної форми з досить чіткими прямими кутами, орієнтована з південного заходу на північний схід. Донизу яма дещо розширювалася. Її розмір зверху $1,95 \times 1,2$, біля дна — $2,0 \times 1,25$ м, глибина від краю 1,15, від поверхні кургану — 2,5 м.

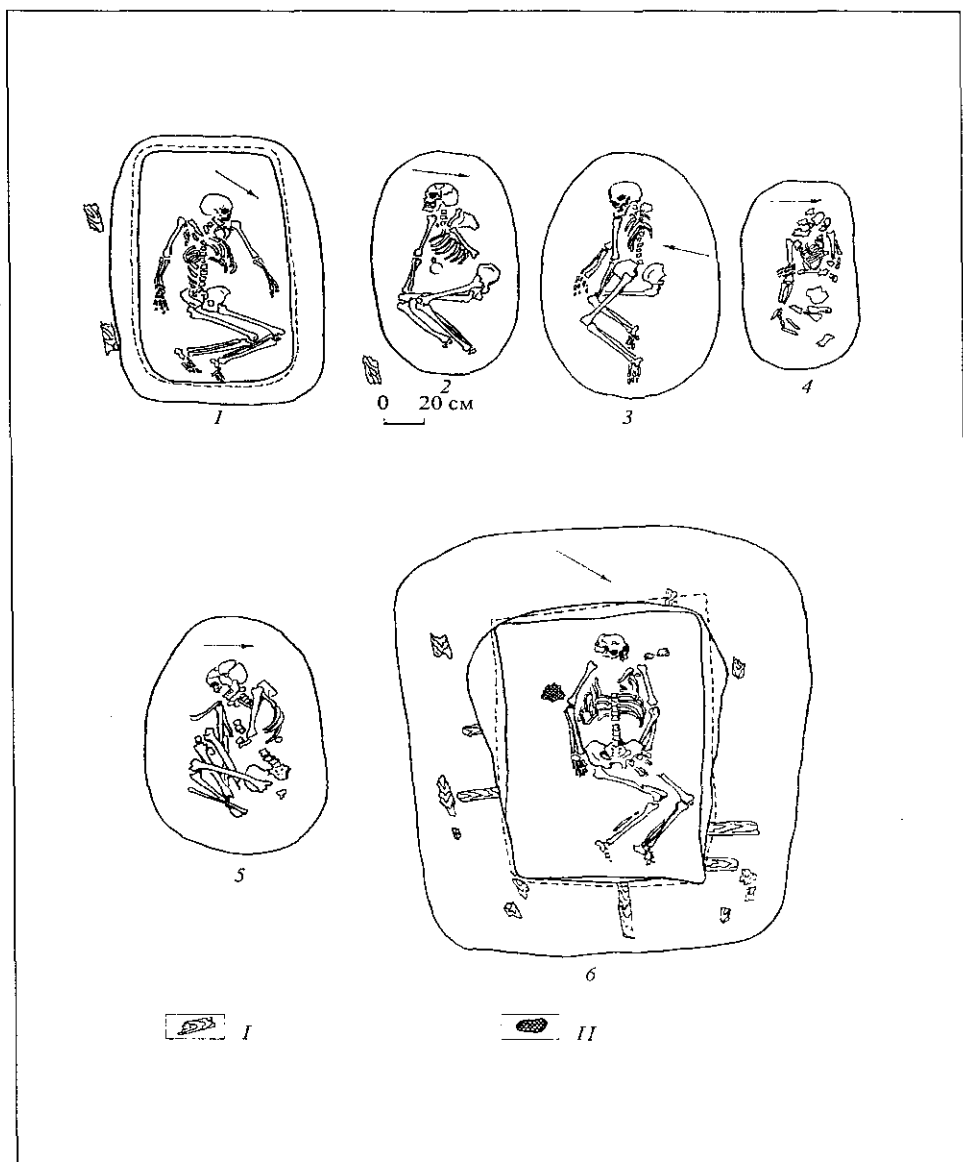

Рис. 7. Поховання з кургану № 3 біля с. Журавлиха. Плани поховань: 1 — № 4, 2 — № 5, 3 — № 6, 4 — № 7, 5 — № 1; 6 — № 2; I — дерево; II — червона фарба

Кістяк чоловіка 45—55 років лежав на спині із зігнутими колінами вліво ногами, головою на південний захід. Руки простягнуті вздовж тулуба, кисті біля газу. На кістках сліди червоної фарби. Особливо інтенсивно пофарбовані череп, ребра та ступні. На дні, зокрема й під кістками, простежений коричневий тлін (рис. 7, 6).

Поховання № 3 (невизначене). Знаходилося за 9,0 м на південний схід від центру на глибині 1,4 м від поверхні. Кістяк дитини 11—13 років зруйновано. Збереглася лише його верхня частина, з якої виходить, що похований лежав на спині головою на південний захід.

Поховання № 4 (яма, основне). Знаходилося за 2,0 м на північ від центру. Викид з могильної ями простежено на рівні похованого чорнозему на південь від могили. Яма прямокутна з трохи заокругленими кутами, орієнтована з північного сходу на південний захід. Донизу вона розширювалась. Її розмір зверху $1,65 \times 0,95$, біля дна — $1,75 \times 1,05$ м. Глибина від краю 1,15 м. Яму перекрито вздовж плашками, які лежали поверх очерету. Ширина плашок 10 см, товщина

до 5 см. Сліди від очерету простежувалися навкруги ями на площі $3,0 \times 2,36$ м і складали пляму досить чіткої прямокутної форми.

Кістяк жінки 25—35 років лежав на лівому боці головою на південний захід. Ноги зігнуті в колінах під тупим кутом до тулуба. Руки випростані й дещо розведені. На черепі сліди червоної фарби (рис. 7, 1).

Поховання № 5 (доби бронзи). Розміщувалося за 10,1 м на північний схід від центру. Яма овальна, орієнтована зі сходу на захід. Її розміри $1,5 \times 0,85$ м, дно на глибині 2,45 м (1,85 м від сучасної поверхні).

Кістяк чоловіка 22—25 років лежав на правому боці головою на захід. Ноги зігнуті в колінах й утворюють прямий кут з тулубом. Права рука випростана вздовж до коліна правої ноги, кисть під коліном. Від лівої руки збереглася лише плечова кістка. Можливо, вона була зігнута в лікті, тому що біля черепа знайдено кілька фаланг пальців.

Між ліктем правої руки та ребрами знаходилася підвіска з ікла хижака (рис. 7, 2).

Поховання № 6 (доби бронзи). Виявлене за 5,5 м на північний схід від центру. Здійснене в ямі з підбоям. Вхідну яму зафіксовано завдяки викиду, який рівним шаром вкривав її дно.

Могилина яма овальна, орієнтована зі сходу на захід. Розмір її $1,7 \times 1,05$ м, глибина від сучасної поверхні 1,75, від краю ями — 0,7 м.

Кістяк чоловіка (?) 35—45 років лежав на правому боці, головою на схід. Ноги зігнуті в колінах: права під прямим, ліва під тупим кутом до тулуба. Права рука випростана в напрямку до коліна правої ноги, ліва теж випростана, кисть її проміж ніг (рис. 7, 3).

Поховання № 7 (доби бронзи). Знаходилося за 7,5 м на південь від центру. Могилина яма майже овальної форми орієнтована зі сходу на захід. Її розмір $1,3 \times 0,7$ м, глибина 1,85 м від сучасної поверхні. У заповненні траплялись окремі шматочки дерева.

Кістяк підлітка 12—13 років (?) лежав на правому боці головою на захід. Ноги зігнуті під прямим кутом до тулуба та під гострим кутом у колінах. Права рука випростана, кисть під коліном правої ноги, ліва — зігнута в лікті, кисть лежить поверх ліктя правої руки. На дні простежувалися сліди темно-коричневого тліну (рис. 7, 4).

Курган № 4. Знаходився в західній частині групи за 100 м від дороги (рис. 1). Висота кургану 1,05 м, діаметр 45 м. Насип складався з однорідного чорнозему. Рівень давньої поверхні зафіксовано лише в центрі на глибині 0,7 м (рис. 8, 1, 2). У кургані виявлено 5 поховань доби бронзи.

Поховання № 1 (доби бронзи). Виявлено у насипі за 6 м на південний схід від центру. На глибині 0,8 м від поверхні знайдено залишки кістяка, який лежав головою на схід. Позу встановити не вдалося.

Поховання № 2 (ямне ?). Знаходилося за 7,5 м на захід від центру. Контури могилини ями простежувалися дуже погано. Можливо, вона була або овальною, або прямокутною з дуже заокругленими кутами. Дно ями знаходилося на глибині 1,45 м від поверхні в передматериковому шарі.

Кістяк чоловіка високого зросту, старшого за 25 років, лежав на лівому боці з розворотом на спину, головою на північний захід. Ноги зігнуті під прямим кутом до тулуба і гострим у колінах. Руки ледь зігнуті в ліктях. Кисть лівої руки стиснута в кулак. На кістках слабкі сліди червоної фарби. Під кістками сліди коричневого тліну. Знайдено також незначні шматочки деревних вуглинок (рис. 8, 3).

Поховання № 3 (доби бронзи). Виявлено за 6,8 м на південь від центру. На глибині 0,95 м від поверхні насипу лежав кістяк чоловіка 35—45 років, на правому боці, головою на захід. Ноги зігнуті: права під тупим, ліва під прямим кутом до тулуба та обидві під гострим кутом у колінах. Права рука і ребра не збереглися, від лівої залишилася плечова кістка. Під кістками сліди коричневого тліну.

Поховання № 4 (ямне, основне). Знаходилося у центрі кургану. Викид розміщено на південний схід від могили. Яма прямокутної форми, орієнтована з північного сходу на південний захід. Її розмір $1,75 \times 1,2$ м, глибина 1,15 м від краю. Перекриття складали плахи, покладені поверх очерету.

Кістяк жінки (?), старшої за 25 років, лежав на правому боці з розворотом на спину, головою на південний захід. Ноги зігнуті в колінах під тупим кутом.

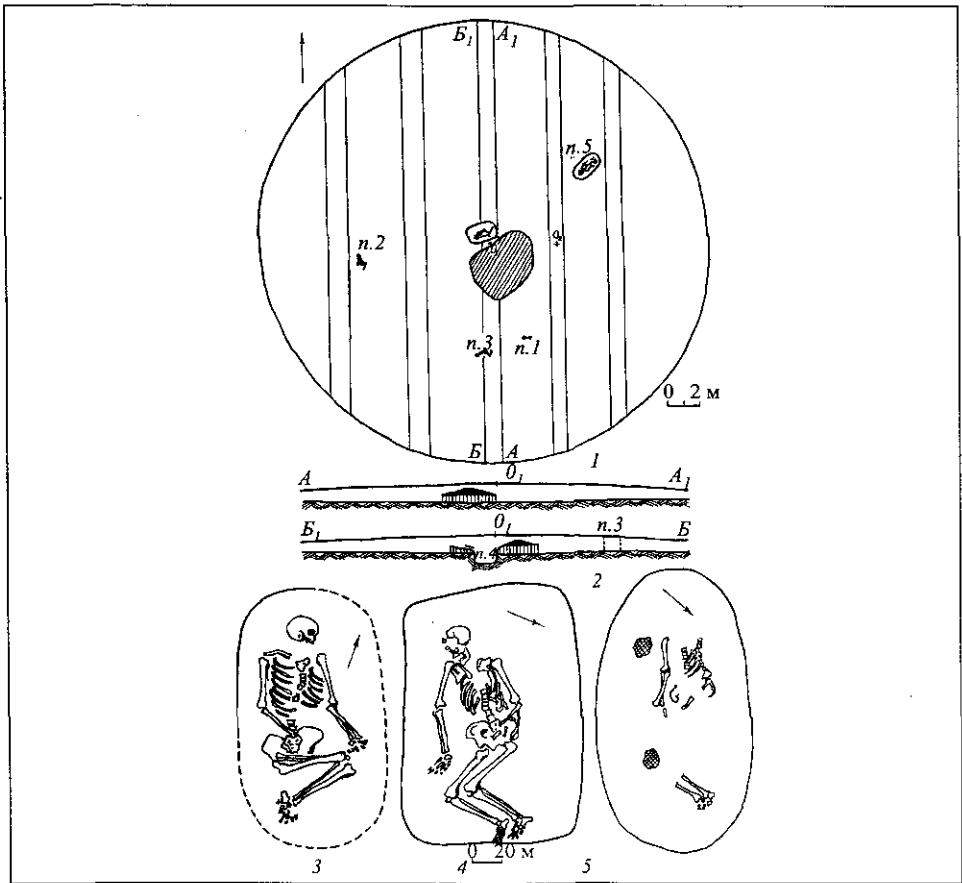

Рис. 8. Матеріали з кургану № 4 біля с. Журавлиха: 1 — план кургану; 2 — профілі кургану; 3 — поховання № 2; 4 — поховання № 4; 5 — поховання № 5. Умовні позначення див. на рис. 2, 7

Права рука вздовж тулуба, ліва — зігнута в лікті, покладена кистю на таз. На кістках незначні сліди червоної фарби. Найбільше фарби на черепі (рис. 8, 4).

Поховання № 5 (яме ?). Знаходилося за 6,8 м на північний схід від центру. Яма овальна, орієнтована з північного сходу на південний захід. Її розмір 1,9 × 1,0 м, глибина 1,5 м від поверхні кургану.

Кістяк дорослої людини лежав на правому боці зі слабо зігнутими в колінах ногами, головою на південний захід. Права рука вздовж тулуба, ліва ледь зігнута у лікті, кисть її на тазі. Череп та кістки стегон відсутні. На дні сліди коричневого гліну та червоної фарби. Біля правого плеча та коліна — дві інтенсивні плями червоної фарби (рис. 8, 5).

Курганна група біля с. Лісовичі

У групу входили п'ять курганів, з яких досліджено чотири. Скіфський курган № 1 знаходився за 1 км від с. Лісовичі та за 0,5 км на захід від дороги із с. Мала Березанка на Лісовичі. Решта курганів, доби бронзи, розміщувалася за 1,3 км на захід — північний захід від кургану № 1 і відокремлена від нього неглибокою балкою. Кургани № 2, 3 знаходилися поруч, за 30 м один від одного. Курган № 4 — за 0,5 км на захід від них, а курган № 5 був на вододілі за 0,4 км на захід — північний захід від кургану № 3. Його не досліджено (рис. 1).

Курган № 2. Насип повністю розорано. Тут виявлено 4 поховання, що потрапили у площину траншеї трубопроводу. Іншу площу кургану дослідити не вдалося.

Поховання № 1 (доби бронзи). Знаходилося за 9 м на захід від умовного центру на глибині 1,8 м від сучасної поверхні в материковому ґрунті.

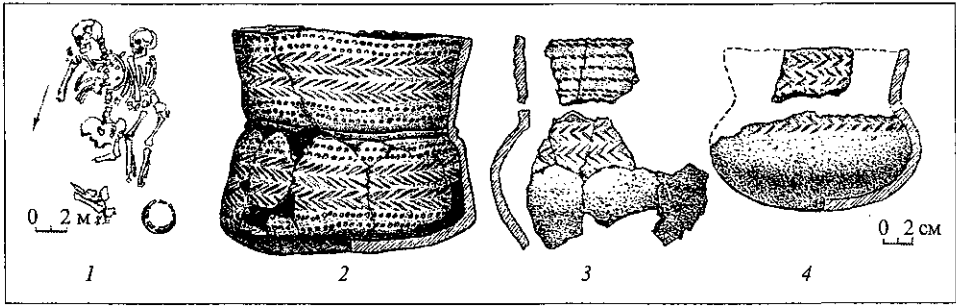

Рис. 9. Матеріали з курганів біля сіл Лісовичі та Іванівка: 1 — Лісовичі, к. 2, п. 2; 2 — Лісовичі, горщик з к. 2, п. 2; 3 — Іванівка, фрагмент горщика з к. 2, п. 1; 4 — Іванівка, горщик з к. 6, п. 1

Кістяк старої жінки лежав на правому боці з сильно зігнутими в колінах ногами, головою на північ. Руки зігнуті в ліктях, кисті перед обличчям.

Поховання № 2 (середньодніпровської культури). Виявлено за 7,5 м на схід — північний схід від умовного центру на глибині 1,2 м від сучасної поверхні. Поховання парне: чоловік 30—40 років і дитина 7—8 років.

Кістяк чоловіка лежав на правому боці з деяким розворотом на спину, головою на південний схід. Ноги збереглися частково, вони були зігнуті в колінах під тупим кутом до тулуба. Права рука зігнута в лікті настільки, що її променеві кістки лежать на плечовій, а кисть біля обличчя. Ліва рука зігнута в лікті під прямим кутом і покладена поперек тулуба.

За спиною дорослого, майже впритул до нього, лежав кістяк дитини на правому боці з ледь зігнутими в колінах ногами, головою на південний схід. Череп та верхня частина кістяка покладені на правий бік, а ноги і таз розвернуті так, як у положенні на спині. Права рука зігнута в лікті, кисть її перед обличчям, ліва — зігнута в лікті і лежить поперек тулуба, як і в кістяка дорослого (рис. 9, 1).

На черепі дорослого з лівого боку, де мало бути вуха, на кістці помітна пляма оксиду міді або бронзи. У ногах дитини стояв горщик, усередині якого була кістка тварини.

Горщик призмкуватий з широким розтрубом горловини. Поверхня його сіро-жовтого кольору, заглажена. Дно плоске, дещо вигнуте, по краях плавно закруглялось, переходячи в тулово. Приблизно посередині висоти горщика утворено шийку, від якої розтрубом починається вінчик. Висота горщика 13,5, горловини — 6,0 см, діаметр по верхньому краю горловини і біля дна 16,5, діаметр шийки — 13,0 см.

Уся поверхня горщика до дна орнаментована. Зверху по краю вінчика — два ряди крапкових відтисків, потім два ряди відбитків у вигляді ялинки і знову два ряди крапкових відтисків. У найвужчій частині горщика прокреслено дві паралельні оперізувальні лінії, нижче яких орнамент повністю повторює орнамент верхньої частини горщика (рис. 9, 2).

На північ від поховання були помітні залишки від плями перегорілої землі рудого кольору. Пляма, очевидно, була досить великою і з похованням зв'язку не мала. У районі плями та над північною частиною поховання траплялися шматочки шлаку сірого кольору.

Поховання № 3 (невизначене). Виявлене за 5,7 м на схід — північний схід від умовного центру на глибині 0,9 м від сучасної поверхні. Було майже повністю зруйноване. Від кістяка жінки (?) 22—25 років частково збереглися кістки черепа та плечова кістка правої руки. Виходячи з положення черепа жінка лежала на правому боці, головою на південний захід.

Поховання № 4 (невизначене). Знаходилося за 4,5 м на північний захід від центру. Було повністю зруйноване будівниками. З того, що всі кістки кістяка потрапили одразу в ківш екскаватора, можна припускати, що похований був у зібганому положенні.

Курган № 3. Розораний, на поверхні виділявся як ледь помітне підвищення діаметром близько 17 м. На час розкопок через нього проходила ґрунтова дорога. Похований чорнозем не простежувався. У центральній частині розкопу на різній

глибині від 0,2 до 0,7—1,0 м траплялися шматочки деревини, деревні вуглинки, сліди золи, а також незначні фрагменти кісток великих тварин. Дослідження кургану утруднювалося через велику кількість нір у центральній його частині. Виявлено три поховання: два доби бронзи (№ 1, 3) і одне сарматське (№ 2).

Поховання № 1 (доби бронзи). Виявлене за 8,5 м на південний схід від центру, на глибині 1,1 м від сучасної поверхні на рівні материкового ґрунту.

Кістяк чоловіка зрілого віку лежав на лівому боці з сильно зігнутими в колінах ногами, головою на схід. Збереглася лише ліва рука, зігнута у лікті, кисть перед обличчям.

Поховання № 3 (середньодніпровської культури?). Знаходилося за 1,5 м на схід від центру, на глибині 1,7 м від сучасної поверхні.

Кістяки двох чоловіків: зрілого віку та молодого 25—35 років, лежали поруч головами на південь — південний захід. Від обох збереглися лише верхні частини, нижні знесені ногою. Можливо, вони лежали на спині із зігнутими в колінах ногами. Черепи нахилені на праву скроню.

Від рук людини зрілого віку збереглися лише плечові кістки, від рук молодшої — права, зігнута в лікті під прямим кутом і спрямована кистю поперек тулуба, а також фаланги пальців лівої руки, які лежали поперек плечової кістки правої, з чого виходить, що вона теж була зігнута під прямим кутом і лежала поперек тулуба.

Фрагмент стегнової кістки кістяка молодшої людини було виявлено на місці, де вона мала б бути, якщо ноги були зігнуті у колінах, але нижче дна, у норі та в перевернутому положенні. Біля кістяка людини зрілого віку виявлено кістки стопи лівої ноги, за положенням якої можна вважати, що його ноги були зігнуті в колінах і, ймовірно, підняті колінами догори.

За загальними ознаками це поховання дуже подібне похованню № 2 кургану № 2.

Курган № 4. Повністю зруйнований траншеєю газопроводу. У стінці траншеї на глибині 2 м від сучасної поверхні було виявлено кістки людини. Кістяк жінки 35—45 років лежав на правому боці із зігнутими під прямим кутом до тулуба ногами, п'яти яких знаходилися біля тазу. Права рука випростана вздовж тулуба, ліва зігнута під прямим кутом у лікті, кисть поперек грудної клітки. Орієнтовано кістяк головою на північний схід.

Кургани біля с. Іванівка

У цій групі досліджено лише два кургани доби бронзи. Інші кургани були пізнішими.

Курган № 2. Розташований за 200 м на схід від кургану № 8. Сильно розораний. Сучасна висота 0,9 м, діаметр 38 м. У насипі помітні вклучення материкової глини, подекуди траплялися дрібні деревні вуглинки. У кургані було 9 поховань (рис. 10): два ямної культури (№ 7, 8); два середньодніпровської (№ 1, 9); одне доби бронзи (№ 2); два скіфських (№ 5, 6); одне раннього залізного віку (№ 3) і одне невизначеного часу (№ 4).

Поховання № 1 (середньодніпровської культури). Знаходилося за 1,23 м на схід від центру. На глибині 0,5 м у значній кількості розсипано деревні вуглинки. Можливо, тут було трупоспалення. Крім того, знайдено фрагмент горщика з округлим тулубом та прямим вінчиком. Поверхня темна, підлошена. По плечикку нанесено орнамент у вигляді ялинки, на вінчику шість паралельних ліній відбитків шнура (рис. 9, 3).

Поховання № 2 (доби бронзи). Знаходилося за 4,9 м на південний схід від центру на глибині 0,62 м від сучасної поверхні. Похований лежав на лівому боці головою на північний схід. Ноги зігнуті в колінах і сильно притиснуті до тулуба. Кістки рук не збереглися.

Поховання № 7 (ямне, основне). У центрі кургану яма овальної форми, орієнтована зі сходу на захід. Розмір ями 2,46 × 1,2 м, глибина від краю — 0,9 м. На схід від ями — кільце викиду материкової глини завширшки 0,5—1,0 м.

Поховання було зруйновано під час спорудження скіфського поховання. На дні ями окремі кістки людини зі слідами червоної фарби (фрагменти черепа, фаланги пальців рук тощо).

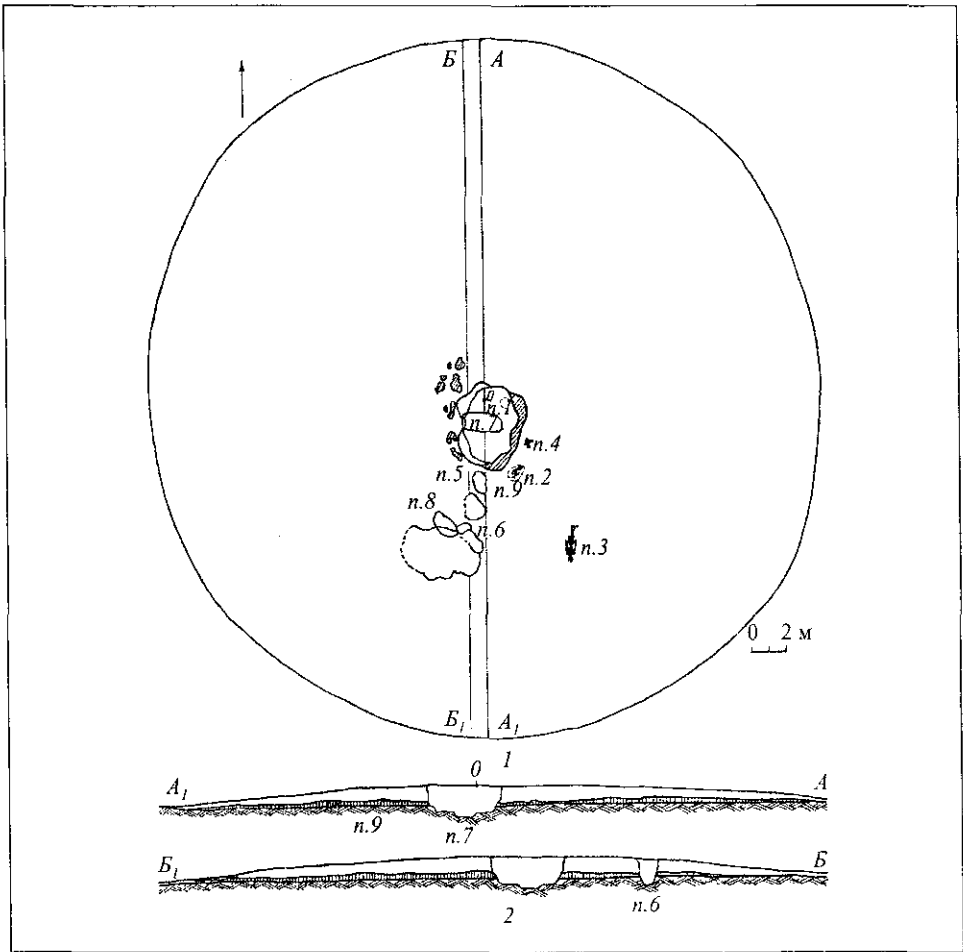

Рис. 10. План і профілі кургану № 2 біля с. Іванівка. Умовні позначення див. рис. 2

Поховання № 8 (ямне). Знаходилося за 7 м на південний захід від центру. Могила мала форму неправильного овалу, орієнтованого з північного заходу на південний схід. До дна яма розширювалася, розмір її зверху $1,67 \times 0,8$, біля дна — $1,9 \times 0,8$ м. Дно на глибині 1,76 м (1,67 м від сучасної поверхні).

Біля самого дна в заповненні ями знайдено уламки людських кісток зі слідами червоної фарби (фрагменти черепа, кістки ніг тощо). Поховання зруйновано під час спорудження скіфського поховання, яке перерізало його в південно-східній частині.

Поховання № 9 (середньодніпровської культури). Виявлено за 5 м на південь від центру на глибині 1,1 м у шарі давнього чорнозему.

Похований лежав у випростаному положенні на спині, головою на захід. Руки вздовж тулуба. На черепі й деяких кістках сліди червоної фарби.

Курган № 6. Розташований за 95 м на північний захід від кургану № 8. Роззораний. Висота кургану 0,2 м, діаметр 29,5 м (рис. 11. 1). У кургані виявлено три поховання: одне середньодніпровської культури (№ 1), одне ямне (№ 2) і одне невизначене (№ 3).

Поховання № 1 (середньодніпровської культури). Знаходилося за 3,5 м на схід від центру. Кістяк дорослого лежав на глибині 0,4 м від сучасної поверхні, на лівому боці із зігнутими в колінах ногами, головою на північ. Збереженість кісток погана.

Біля ніг стояв ліпний горщик. Верхню його частину було пошкоджено бульдозером. Висота горщика понад 7,0 см, діаметр горловини 8,0 см. Вінчик прямий, прикрашений орнаментом у вигляді насічок — ялинок (рис. 9, 4).

Поховання № 2 (ямне, основне). Розміщувалось у центрі кургану. Поховальна споруда являла собою неглибоку яму і споруджений над нею навіс, від якого

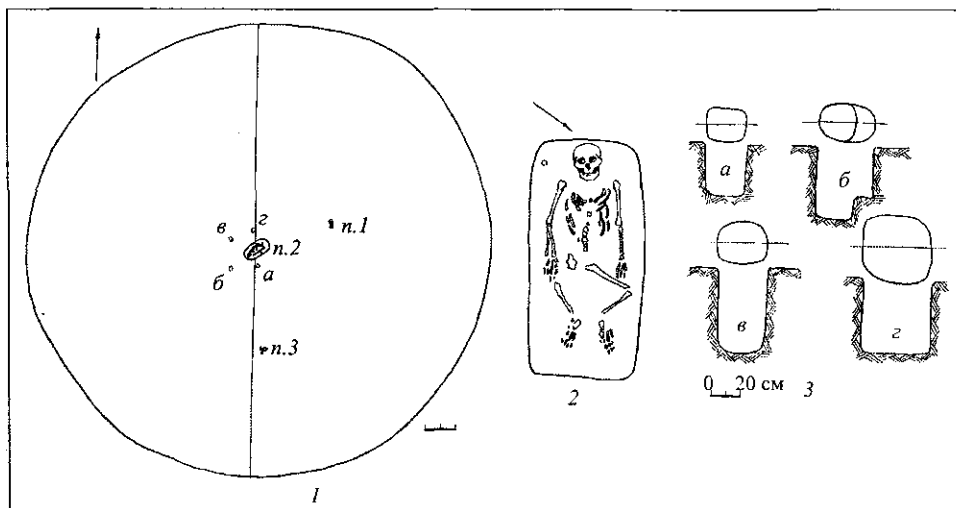

Рис. 11. Матеріали з кургану № 6 біля с. Іванівка: 1 — загальний план кургану; 2 — план поховання № 2; 3 — плани і розрізи ямок навколо поховання № 2. Умовні позначення див. рис. 2

збереглися чотири ямки від стовпів (а—г). Ямка а — за 0,5 м на південь від могильної ями, прямокутної форми. Її розмір 0,3 × 0,22 м, глибина 0,37 м. Ямка б — за 1,4 м на північний захід від могильної ями. Прямокутна. Її розмір 0,44 × 0,3 м, глибина 0,37—0,53 м. Ямка в — за 1,2 м на північний захід від могили. Овальна. Її розмір 0,38 × 0,3 м, глибина 0,6 м. Ямка г — за 0,3 м на північ від могили. Підквадратної форми. Її розмір 0,5 × 0,5 м по діагоналях, глибина 0,55 м (рис. 11, 2, 3). Могильна яма прямокутна, орієнтована з північного сходу на південний захід. Її розмір 1,65 × 0,8 м, глибина від краю 0,4 м.

Кістяк дорослого лежав на спині, головою на південний захід. Ноги зігнуті в колінах у різні боки. Руки вздовж тулуба. На кістках сліди червоної фарби.

На дні простежувався коричневий тлін, поверх якого була посипка червоною фарбою. Праворуч від черена знаходився великий шматок червоної фарби (5,5 × 2,0 × 1,0 см).

Поховання № 3 (невизначене). Знаходилося за 1,3 м на південь від центру. Кістяк чоловіка (?) 35—45 років — на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Він лежав на спині, головою на південь — південний захід. Збереглися лише череп на правій скроні, плечові та ліктьові кістки, частина лопатки, ребер і хребта.

Отже, підіб'ємо стислий підсумок вищеподаних матеріалів.

Усі досліджені кургани доби бронзи досить невеликих розмірів, як правило, не більше 2 м заввишки (0,2: 0,9: 0,95: 1,05: 1,8: 2,05). Кургани досить слабо насичені похованнями. У двох випадках (Журавлиха, кургани № 2, 3) простежено досипки, в усіх інших зафіксовано лише один насип.

Кургани були розташовані на вододілах, причому складається враження, що найдавніші з них були ближче до водних артерій, а пізніші — трохи далі. Проте цю залежність слід ще перевірити на ширшому матеріалі.

Усього в перелічених курганах виявлено 31 поховання доби бронзи, 4 з них до цієї доби зараховані умовно, позаяк можуть належати і до пізнішого часу.

Найдавнішими в курганах були поховання ямної культури. До таких зараховано 13 поховань, з яких 4 (Журавлиха к. 2, п. 2, 4; к. 4, п. 2, 5) є ямними умовно, оскільки в одному не можна було визначити ні пози небіжчика, ні форми могильної ями (Журавлиха к. 2, п. 4), 3 інших за деякими ознаками (розміщення в чорноземі, поза померлого на лівому боці, овальна форма ями) дещо відрізняються від типових ямних поховань.

Шість ямних поховань були основними в курганах і знаходились у його центрі. Впускні поховання розміщувались у північно-східному (3), південно-західному (2), південно-східному (1) секторах кургану. Тут якоїсь певної закономірності встановити не вдалося.

Майже всі поховання були здійснені в материковому ґрунті, за винятком трьох (Журавлиха к. 2, п. 2, 4; к. 4, п. 2), які були в чорноземі. Переважає прямокутна форма могильних ям (7), у двох випадках яма не простежувалася (Журавлиха к. 2, п. 2, 4), у чотирьох — яма була овальною або близькою до овальної форми.

Ями були перекриті очеретом, зверху якого клали плахи або жердини. Здебільшого слідів перекриття не було, але можна гадаги, що там воно було подібним до зазначених, тільки не збереглося.

Положення небіжчиків різне: п'ятеро лежали на спині із зігнутими в колінах ногами, двоє на правому і троє на лівому боці із зігнутими в колінах ногами. У трьох похованнях позу померлого встановити не вдалося. Переважає орієнтація небіжчиків головою на південний захід (5), але є й на північний схід (3) і північний захід (1). Ще у двох випадках небіжчики могли бути орієнтованими головою або на північний захід чи захід, або на південний схід чи схід (Іванівка к. 2, п. 7, 8). Тут кістяки небіжчиків не збереглися.

Наявність серед ямних поховань трьох, в яких небіжчики орієнтовані головою на північний схід, для розглядуваної території досить рідкісне явище. Воно притаманне східним степовим ямним похованням, тому, на наш погляд, ці поховання заслуговують на пильну увагу.

Практично всі поховання ямної культури були безінвентарними, за винятком двох випадків: знахідки крем'яного відщепу без слідів вторинної обробки (Журавлиха к. 3, п. 2) і намистин із трубчастої кістки в дитячому похованні (Журавлиха к. 2, п. 2) (рис. 5). Проте слід мати на увазі, що відщеп було знайдено серед залишків перекриття, куди він міг потрапити випадково. Дитяче ж поховання зараховано до ямних умовно.

Досить цікавим явищем серед досліджених поховань є ями, здійснені з рівня давнього горизонту, що мають певний зв'язок з основними ямними похованнями (Журавлиха к. 2, п. 1; Іванівка к. 6, п. 2). Утім в одному випадку це досить великі ями, призначення яких невідоме, а в іншому — це ямки від стовпів, що могли підтримувати навіс над похованням. Подібні випадки відомі на цій території в похованнях середньодніпровської культури². Для ямних поховань це явище зафіксовано вперше.

Визначення віку й статі небіжчиків встановлено для більшої частини досліджених ямних поховань. Чотири з них виявилися похованнями чоловіків, два — жінок. З чоловічих три кістяки належали особам зрілого віку (Журавлиха к. 2, п. 1, 3; к. 3, п. 2). Характеристики цих поховань майже однакові, за винятком того, що в похованні № 2 з кургану № 3 біля Журавлихи було знайдено крем'яний відщеп, а небіжчик орієнтований головою на південний захід, а не на північний схід, як у двох інших. Третє поховання чоловіка 25—35 років (Журавлиха к. 4, п. 2) від інших відрізнялося практично за всіма показниками.

Поховання двох жінок (25—35 років) істотно не відрізнялися від поховань чоловіків. Проте оскільки достовірним є тільки один жіночий кістяк (Журавлиха к. 3, п. 4), то поки що передчасно говорити про якісь особливості подібних поховань. Може бути цікавим той факт, що саме це жіноче поховання було основним у кургані.

Два дитячих поховання (2—3 роки. Журавлиха к. 2, п. 2; 3—5 років. Журавлиха к. 1, п. 3) досить істотно відрізнялися між собою. Якщо перше було впускним і розташовувалося високо в насипі кургану, то друге в кургані було основним і за характеристиками мало чим відрізнялося від двох поховань чоловіків із сусіднього кургану № 2. Цікаво, що саме ці поховання і виділялися серед інших орієнтацією небіжчиків головою на північний схід. Про друге дитяче поховання важко щось стверджувати, оскільки воно, хоч і відрізняється від інших, але невідомо, є це наслідком малого віку похованого чи іншою його культурною належністю (це поховання до ямних зараховано умовно).

П'ять поховань зараховані нами до середньодніпровської культури. Усі вони були в неглибоких ямах, дно яких не прорізувало чорноземний шар, тому контури власне ям дослідити не вдалося. Здається, що це одна з особливостей подібних поховань. Три поховання знаходилися на схід від центру, одне — на північний схід і одне на південь. Серед них є два парних: чоловіка з дитиною та двох чоловіків (Лісовичі к. 2, п. 2; к. 3, п. 3).

Положення небіжчиків різне: на спині із зігнутими в колінах ногами, на правому й лівому боці, на спині з випростаними ногами. Такі пози притаманні

носіям цієї культури. Проте їх різноманітність може свідчити і про хронологічні відмінності, і про етнічну неоднорідність. До речі, цього не заперечують і дослідники середньодніпровської культури³. В одному випадку (Іванівка к. 2, п. 1), можливо, було трупоспалення.

Небіжчики орієнтовані головою на південний захід, південний схід, захід і північ. У трьох похованнях були горщики. Саме цей факт і був головним для культурної атрибуції цих поховань. Характер кераміки дає змогу зараховувати ці поховання до різних етапів середньодніпровської культури, від раннього до пізнього⁴.

Цікавим є те, що серед небіжчиків немає жодного жіночого кістяка. Навіть у парних похованнях тут були чоловік з дитиною та два чоловіки. Цей факт не є особливим. Таке явище було досить поширеним за доби бронзи. Подібне спостерігається в похованнях катакомбної культури в степовій зоні. Очевидно, уже назріває необхідність інтерпретації цього явища.

Той факт, що перелічені поховання середньодніпровської культури за своїми характеристиками досить відрізнялися між собою, насторожує. Подібне положення потребує подальшого ретельного вивчення.

Знахідка в насипі кургану кам'яної сокири катакомбного типу досить цікава, особливо у зв'язку з проблемою північно-західної межі цієї культури. Хоча у розглянутих курганах поховань у катакомбах не було, але вони є взагалі на цій території. Деякі перші їх знахідки вже відомі⁵.

Тринадцять поховань зараховані нами до доби бронзи без певної їх культурної атрибуції. Орієнтовно вони можуть належати до часів середньої або пізньої бронзи. Усі вони впускні в кургани. Половина з них здійснена в насипі, половина — у материковому ґрунті. Розташовані вони в кургані по-різному: чотири на південний схід, три на південь, по два на північний схід і південний захід і одне — на захід від центру кургану.

Інвентар у цих похованнях відсутній. Лише в одному (Журавлиха к. 3, п. 5) була знайдена підвіска з ікла хижака. Визначення статі й віку були проведені для 11 поховань, з них 5 чоловічих, 4 жіночих і 3 дитячих. З їхніх характеристик можна помітити, що чоловічі й жіночі поховання різнилися орієнтацією небіжчиків. Крім того, овальна форма ям була лише у похованнях чоловіків.

Зазначеним похованням ми поки не надаємо культурної атрибуції. Це справа майбутнього. Можливо, частину з них можна зарахувати до культури багатопружкової кераміки.

У цілому поховання з курганів півдня Київщини, хоча й не численні, але сприяють отриманню уявлення про поширення за доби бронзи поховальних звичаїв у населення території лісостепового Правобережжя Дніпра. Подальші польові дослідження мають поповнити наші знання і про поховальні пам'ятки, і про історичні процеси, які відбувалися на цій території за доби бронзи.

¹ Бобринский А.А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. — СПб., 1901. — Т. III; *Бранденбург Н.Е.* Журнал раскопок 1888—1902 гг. — СПб., 1908.

² *Артеменко И.И.* Среднеднепровская культура // *Археология Украинской ССР.* — К., 1985. — Т. 1. — С. 370.

³ *Там же.* — С. 365.

⁴ *Там же.* — С. 366.

⁵ *Клочко В.І., Рычков М.О.* Про північну межу катакомбної культури // *Археологія.* — 1989. — № 3. — С. 60—64.

Одержано 06.08.2002

Г.Т. Ковпапенко, Н.А. Рычков

КУРГАНЫ ЭПОХИ БРОНЗЫ НА ЮГЕ КИЕВЩИНЫ

В исследовании курганов юга Киевщины существовал значительный временной разрыв: после дореволюционных раскопок долгое время на них практически не проводились работы. Новые археологические раскопки здесь начались в 1970—1980-х годах. Однако материалы этих раскопок практически не публиковались. В статье введена в научный оборот небольшая часть новых материалов с указанной территории, исследованной авторами. Публи-

куються данні о 35 погребеннях из 9 курганов. Из них 13 погребений отнесены к ямной культуре, 5 — к среднеднепровской. Для остальных находок необходима дальнейшая культурная атрибуция.

G. T. Kovpanenko, N. A. Rychkov

THE BRONZE AGE BURIAL MOUNDS IN THE SOUTHERN KYIV REGION.

The article is devoted to the excavation materials from the burial mounds in the southern Kyiv Region investigated in pre-revolutionary time and in the second half of the XX century. However, the excavation results practically remained unpublished.

The present article puts into scientific circulation little amount of new material discovered by the authors on the territory in discussion. It includes data on 35 graves from 9 burial mounds. Thirteen of them belong to the Jamnaya (Pit-Grave) culture, 5 graves belong to the Seredn'odniprovs'ka (Middle Dnieper Region) culture. The rest of the material still requires archaeological culture attribution.

Д. Н. Козак, О. Д. Козак

ПОХОВАННЯ ВЕЛЬБАРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ З ХРІННИЦЬКОГО ВОДОСХОВИЩА. СПРОБА БІОАРХЕОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

У статті описано два поховання вельбарської культури за даними біоантропологічного та археологічного аналізу.

Розвідкою, проведеною влітку 1999 р. на берегах Хрінницького водосховища, яке розташоване в межах Демидівського р-ну Рівенської обл. і Горохівського р-ну Волинської обл., було відкрито нове поселення вельбарської культури. Ця пам'ятка розміщується в урочищі Високий берег перед греблею на південно-західній околиці с. Хрінники і займає сонячний схил, що полого спускається до водосховища. Розмір поселення приблизно 150 × 60 м. Західна частина поселення, імовірно, знищена дорогою, що веде з с. Хрінники до с. Товпижик. На площі поселення густо лежать уламки ліпної та гончарної кераміки вельбарської культури, ліпного посуду ранньозалізного часу, фрагменти кераміки княжої доби, кістки тварин, глиняна обмазка і т. п.

Поселення розташоване нагородах, інтенсивно розорюється і не може бути досліджене стаціонарними розкопками.

Під час робіт на поселенні до нас підійшов місцевий житель, Юрій Майдан, садиба якого розташована поруч з поселенням, але за дорогою, і повідомив, що деякий час тому, риючи яму на городі для посадки дерев, він натрапив на глиняні посудини. Це були глек і миска черняхівського типу (рис. 1. 1, 2). Відстань від поселення до місцезнаходження посудин 200—220 м.

На місці знахідки було закладено шурф розміром 4 × 7 м. На глибині 0,5 м від рівня сучасної поверхні натрапили на пляму поховальної ями (рис. 2). Вона мала прямокутну форму із заокругленими кутами розміром 0,9 × 3,2 м і була орієнтована по лінії північ — південь.

У південній, вузькій, частині ями знаходилася яма-підкоп, яку вдалося зафіксувати на довжину 0,20—0,40 см. Ширина ями 1 м. Її краї не фіксувалися, заповнення складала темна земля. Тут траплялися фрагменти кісток людини, у тому числі невеликі шматки черепної коробки.